

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Philo of Alexandria on divine forgiveness

Timmers, F.J.

Citation

Timmers, F. J. (2022, June 14). *Philo of Alexandria on divine forgiveness*.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3308364>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3308364>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Samenvatting

Samenvatting van ‘Philo van Alexandrië over goddelijke vergeving’

God of de goden bewegen tot het vergeven van zonden, bijvoorbeeld door gebed of het brengen van offers, was een bekend fenomeen in de alledaagse religiositeit van Joden en niet-Joden in de Hellenistische en Romeinse tijd. Tegelijkertijd kon het zoeken van goddelijke vergeving rekenen op weinig enthousiasme onder intellectuelen, omdat de gedachte dat goden kwaad konden worden vanwege menselijke misstappen of weer mild gestemd met behulp van offers niet paste bij hun filosofische kijk op het goddelijke. Ware goden veranderen niet van gedachten, zijn geen speelbal van emoties en kunnen niet beïnvloed worden door menselijke handelingen, was de gedachte.

De Joodse Philo van Alexandrië was een intellectueel die leefde in de eerste helft van de eerste eeuw van de gangbare jaartelling. Aansluitend bij het intellectueel discours van zijn tijd, stelt hij God voor als het waarlijk zijnde, onveranderlijk en onlichamelijk. Tegelijkertijd schrijft hij in zijn overgeleverde traktaten over goddelijke vergiffenis (συγγνώμη), amnestie (ἀμνηστία) en kwijtschelding of verlossing (ἄφεσις) van zonden. Dat gebeurt met name wanneer hij de Joodse offercultus bespreekt in *De Specialibus Legibus* I, maar ook elders in zijn traktaten komen termen verwant aan goddelijke vergeving voor. Philo had diep respect voor de Bijbel als bron van wijsheid en woog welhaast ieder woord uit de gedeeltes die hij besprak. Daarom doet het geen recht aan Philo's methode wanneer verondersteld wordt dat hij termen verwant aan goddelijke vergeving gedachteloos gebruikte omdat hij ze nu eenmaal aantrof in de Bijbel. Evenmin wordt recht gedaan aan de consciëntieuze wijze waarop Philo zijn gedachten vormde, wanneer gesteld wordt dat hij dusdanig eclectisch was, dat hij zich nauwelijks bewust was van mogelijke contradicties in wat hij naar voren bracht.

De centrale vraag van deze studie is daarom: welke betekenis had goddelijke vergeving in het denken van Philo van Alexandrië? Om deze vraag te beantwoorden zijn aspecten verkend van Philo's denken over God (hoofdstuk 2), over de relatie tussen God en mensen (hoofdstuk 3) en over de menselijke mogelijkheid tot het doen van kwaad (hoofdstuk 4). De inzichten van deze verkenningen zijn gebruikt om te verstaan wat goddelijke vergiffenis volgens Philo betekende (hoofdstuk 5). De aspecten van Philo's denken zijn verkend aan de hand van een integrale close-reading van gedeeltes uit Philo's traktaten.

Goddelijke vergeving veronderstelt een relatie tussen God als degene die vergeeft en de mens aan wie iets vergeven wordt. Is een dergelijke relatie en interactie tussen de transcendente God en een geschapen wezen mogelijk volgens Philo? Om deze vraag te beantwoorden is eerst gekeken naar welke mogelijkheid tot relatie en interactie er volgens Philo is tussen de transcendente God en de gehele geschapen werkelijkheid. Deze relatie en interactie blijkt niet alleen

mogelijk te zijn volgens Philo, maar zelfs essentieel voor het voortbestaan van de geschapen werkelijkheid. De geschapen tastbare werkelijkheid kan alleen voortbestaan als geordend en harmonieus geheel omdat de onderliggende concepten, die bijvoorbeeld de kenmerkende eigenschappen van levende wezens en levenloze objecten bepalen, eeuwigdurend bestaan in Gods gedachten. Met behulp van deze concepten, door Philo hoofdzakelijk 'ideeën' (ιδέαι) en 'krachten' (δυνάμεις) genoemd, schenkt God blijvende zin en samenhang aan de vergankelijke materiële werkelijkheid. Dit als uiting van zowel Gods goedheid, omdat hij zo 'zijn' en orde schenkt aan chaotisch 'niet-zijn', als Gods genade, omdat hij zo iets laat bestaan wat inherent minder volmaakt is dan zijn eigen volmaakte zijn. De voorstelling van God als 'waarlijk zijnde' roept de vraag op welke betekenis het toeschrijven van emoties en andere menselijke kenmerken aan God volgens Philo kon hebben. God kan dan immers geen emotionele veranderingen doormaken of van gedachten veranderen. Toch zag Philo betekenis in dergelijke antropomorfe beschrijvingen van God. Deze beschrijvingen kunnen volgens Philo nooit kenmerken van het wezen van God weergeven, omdat het kennen van dergelijke kenmerken buiten het bereik van het menselijk denken ligt. Wel geven ze kenmerken weer van de mensen die dergelijke antropomorfe beschrijvingen van God gebruiken. Ze zijn met name tekenend voor de morele vooruitgang die mensen kunnen doormaken. Mensen die slechte dingen doen ervaren God als een wrekende Heer, maar wanneer ze hun wegen beteren zullen ze God ervaren als welwillend en vergevend. De menselijke ervaring en bijbehorende tekening van God kan veranderen, God zelf verandert uiteraard volgens Philo niet. Philo verlegde voor wat betreft de betekenis van antropomorfe beschrijvingen van God het perspectief van God naar mensen: over God zeggen deze beschrijvingen niets, over de mensen die ze gebruiken des te meer.

De verschuiving in perspectief van God naar mensen vormt een passende opmaat naar de volgende stap in de verkenning van de betekenis van goddelijke vergeving in het denken van Philo: hoe dacht Philo over de relatie tussen God en mensen? In Philo's denken blijken God en mensen op een algemene en een specifieke manier met elkaar verbonden te zijn. De algemene manier ligt in het verlengde van de wijze waarop God verbonden is met de gehele geschapen werkelijkheid. Ook mensen bestaan als een idee, als het concept 'menschheid', in Gods gedachten. Ieder individueel en materieel mens ontstaat als een soort afdruk, een afbeelding, van dit concept in ongevormde materie, zoals alles wat bestaat ontstaat als afdrukken van concepten in materie. Tussen het oorspronkelijk concept en iedere individuele afdruk bestaat een altijd aanwezige en onverwoestbare band waardoor iedere individuele afdruk zijn kenmerkende eigenschappen ontvangt en behoudt.

De specifieke manier waarop God en mensen volgens Philo met elkaar verbonden zijn hangt samen met wat in zijn ogen de meest kenmerkende eigenschap van mensen is, namelijk dat zij de mogelijkheid hebben tot rationeel denken. Wanneer mensen rationeel denken wordt hun geest voor zover die bevatten kan

gevuld met de goddelijke ratio en valt het menselijk denken samen met Gods gedachten. Zij doorzien dan hoe de aan constante verandering onderhevige tastbare wereld gedragen wordt door de onveranderbare, en daarmee werkelijk bestaande, werkelijkheid van concepten – door Philo ook wel de ‘alleen denkbare wereld’ (κόσμος νοητός) genoemd. De manier waarop de tastbare werkelijkheid gedragen wordt door de in Gods gedachten bestaande concepten wordt door Philo ook beschreven als manifestaties van Gods geest (πνεῦμα). In deze manifestaties zit een hiërarchie. Om te beginnen manifesteert Gods geest zich in alles wat bestaat als een kracht die de kenmerkende vormen en eigenschappen geeft. Vervolgens vormt Gods geest in wat groeien de kracht die deze groei mogelijk maakt. In levende wezens, zowel mens als dier, vormt Gods geest dan de kracht die de zintuigelijke waarneming mogelijk maakt. Tot slot manifesteert Gods geest zich in meest pure vorm in rationele wezens door rationeel denken mogelijk te maken.

De mogelijkheid tot rationeel denken vormt de specifieke manier waarop God en mensen volgens Philo verbonden zijn. Echter, in tegenstelling tot de altijd aanwezige algemene band tussen God en mensen, is deze specifieke band soms wel en soms niet aanwezig afhankelijk van of de mogelijkheid tot rationaliteit wel of niet gerealiseerd wordt. Mensen delen de mogelijkheid tot rationaliteit met de sterren. Wel bestaat tussen sterren en mensen volgens Philo een essentieel verschil: sterren zijn per definitie rationeel, terwijl rationaliteit voor mensen een keuze is. Die keuze maakt dat mensen gelijk kunnen worden aan hemelse wezens, door te kiezen voor rationaliteit, of zich kunnen verlagen tot een dierlijk bestaan, door te kiezen voor irrationaliteit.

Maar waarom zouden mensen bewust kiezen voor irrationaliteit en waarom heeft God hun deze keuze überhaupt gegeven, te meer wanneer Philo duidelijk maakt dat de keuze voor irrationaliteit leidt tot het doen van het kwade? Is God dan verantwoordelijk voor het kwaad dat mensen doen? Dit is volgens Philo uiteraard niet het geval. De mogelijke keuze voor het kwaad geeft aan mensen keuzevrijheid. Dit is een goede gave van God die hij alleen aan mensen heeft gegeven. Keuzevrijheid maakt dat mensen te prijzen zijn wanneer ze kiezen voor het goede maar schuldig zijn wanneer ze kiezen voor het kwade.

De keuze voor het kwaad wordt mogelijk gemaakt door twee elementen in de menselijke ziel: het eerste is het irrationele deel van de ziel en het tweede het gegeven dat de menselijke geest open staat voor zowel goede als kwade ideeën. Philo beschouwde deze twee elementen niet als intrinsiek slecht. Sterker nog, beide zijn in principe nuttig en goed. Het irrationele deel van de menselijke ziel stelt die ziel in staat te interacteren met het lichaam en de aardse omgeving, zodat de mens kan overleven, de schoonheid van de schepping waarderen en zo de Schepper zelf op het spoor komen. Het openstaan voor zowel goede als kwade ideeën stelt de mens in staat te kiezen tussen beide. Hoewel beide elementen dus niet in zichzelf slecht zijn, laat volgens Philo God het concrete scheppen ervan over aan ondergeschikte machten, om zo te garanderen dat God alleen di-

rect verbonden is met de menselijke mogelijkheid het goede te doen en slechts indirect met de menselijke mogelijkheid tot het kwade.

Deze beide elementen brengen mensen de mogelijkheid bewust te kiezen voor het kwaad, maar ze maken ook dat mensen onbedoeld kwaad kunnen doen. Het irrationele deel van de ziel moet onder de controle van de ratio staan wil het goed functioneren. Daarnaast hebben mensen begeleiding nodig om te kunnen beoordelen of een idee goed of slecht is. Goddelijke wijsheid stelt mensen in staat tot beide: controle over het irrationele deel van de ziel en het goed afwegen van ideeën. Slechts enkele mensen hebben Gods wijsheid van nature, voor veruit de meeste mensen geldt dat ze alleen door het beoefenen van filosofie steeds meer goddelijke wijsheid verkrijgen. Een essentieel element in de beoefening van filosofie is wat Philo betreft de onderkenning van de menselijke beperkingen en afhankelijkheid van Gods wijsheid. Wanneer mensen te zeer op hun eigen vermogens vertrouwen, lopen ze onherroepelijk het risico te vervallen tot het doen van het kwade, vooral omdat het irrationele deel van de ziel onvoorspelbaar is.

Volle verantwoordelijkheid en daarmee schuld dragen mensen wanneer ze weigeren het risico tot het onbedoeld doen van het kwade te onderkennen, of erger: bewust kiezen voor het kwaad. Ze doen dat door na te laten zich te richten op Gods wijsheid en door in plaats daarvan alleen op hun eigen vermogens te vertrouwen. Zulke mensen geven zich helemaal over aan de zintuigelijke indrukken met als gevolg dat hun geest totaal overspoeld wordt en het irrationele deel van de ziel de overhand krijgt. Hierdoor vormen zich velerlei kwade ideeën in de geest die leiden tot allerlei vormen van slechte daden. De bewust gekozen oriëntatie op de lichamelijke werkelijkheid betekent een toenemende verwijdering van Gods werkelijkheid en daarmee van het ‘werkelijk zijnde’. De menselijke ziel is dan almaar minder verbonden met dat wat werkelijk bestaat en wordt almaar meer gekenmerkt door vergankelijkheid. Het ultieme risico wat Philo betreft is dat de ziel alleen nog gekenmerkt wordt door vergankelijkheid omdat alle goddelijke ratio eruit verdwenen is. Philo noemt dit de ‘dood van de ziel’. Philo stelt zijn lezers de ultieme dreiging van de ‘dood van de ziel’ als waarschuwing voor ogen om het zover niet te laten komen. In plaats van te volharden in het kwaad moeten ze het irrationele deel van de ziel weer onder controle zien te krijgen. Om die controle te herstellen is Gods wijsheid onmisbaar. Tegelijkertijd is de essentie van het doen van het kwade volgens Philo dat mensen zich bewust van Gods wijsheid hebben afgekeerd en zich hebben overgegeven aan de stortvloed aan zintuigelijke indrukken die hen steeds verder van de goddelijke wijsheid afbrengt. Goddelijke vergeving blijkt de oplossing te bieden voor dit probleem.

Goddelijke vergeving herstelt de controle van de ratio over het irrationele deel van de ziel zodat mensen weer in staat zijn het goede te doen. Dit werkt als volgt. Wanneer mensen kwaad doen manifesteert de goddelijke ratio in de menselijke ziel zich in de vorm van het geweten. Het geweten maakt hun dui-

delijk dat wat ze doen slecht is en roept hen op almaar indringer wijze op om te stoppen met het kwaad dat ze doen, zelfs zo dat volhardende kwaaddoeners dit als een kwelling ervaren. Deze kwelling door het geweten beschouwde Philo als een vorm van bestraffing. Maar volhardende kwaaddoeners zullen niet alleen door hun geweten gekweld worden, ze zullen bij wijze van bestraffing getroffen worden door velerlei vormen van rampspoed. Philo zag deze bestraffingen als logische consequenties volgend uit de keuze voor het kwaad en daarmee als uitingen van de rechtvaardige orde die God in de schepping gelegd heeft. Straf is zo alleen indirect verbonden met God en bovenal pedagogisch van aard, namelijk bedoeld om kwaaddoeners tot inkeer te brengen.

Inkeer vindt plaats wanneer mensen luisteren naar de stem van hun geweten. Ze zullen dan onderkennen dat wat ze gedaan hebben slecht is. Daarom gaat inkeer samen met schaamte over wat men gedaan heeft en over hoe men zich heeft laten beheersen door verkeerde impulsen en gedachten. Door te luisteren naar de stem van hun geweten stellen mensen Gods wijsheid in staat om hun geest te reinigen van de verkeerde invloeden. Deze reiniging is wat Philo verstaat als 'verlost worden van zonden'. Zo gereinigd, kunnen mensen zich weer laten leiden door Gods wijsheid, zich weer oefenen in deugdzaam leven door almaar meer de goede gedachten te denken, de juiste woorden te spreken en het goede doen.

Het brengen van een offer aan God zag Philo als deel van dit weer doen van het goede. Het offer is niet noodzakelijk voor het realiseren van goddelijke vergeving, dat wil zeggen de reiniging van de menselijke geest van verkeerde gedachten en het herstel van de controle van de ratio over het irrationele deel van de ziel. Echter, het is een zichtbaar teken waarmee kwaaddoeners aan God, zichzelf en hun omgeving laten zien dat ze tot bezinning gekomen zijn. Niet God, maar mensen hebben behoefte aan dergelijke zichtbare tekens en om mensen tegemoet te komen heeft God de offercultus ingesteld.

Philo zag goddelijke vergeving als een uiting van Gods goedheid, zo goed als bestraffing wat hem betreft een uiting is van Gods rechtvaardigheid. Beide beteken echter geen direct ingrijpen van God in de schepping. Gods betrokkenheid bij beide is dat hij ze als processen in de schepping heeft gelegd om kwaaddoeners de mogelijkheid tot inkeer te bieden. Straf is bedoeld om kwaaddoeners tot inkeer te bewegen, vergeving geeft kwaaddoeners de hoop dat inkeer en herstel van de controle van de ziel door de ratio mogelijk is. Wanneer kwaaddoeners tot inkeer komen zal hun ervaring van God veranderen van een straffende Heer in een vergevingsgezinde en welwillende God. Dit is niet omdat God verandert, maar omdat de kwaaddoener veranderd is. Op deze manier is Philo erin geslaagd goddelijke vergeving een zinvolle plaats te geven in zijn denken, terwijl hij tegelijkertijd de in zijn intellectueel milieu als onwenselijk geziene implicaties, zoals het toeschrijven van emoties en verandering aan God, heeft weten te vermijden.

